

КІСЬМІНА К. О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КАЛАМБУРНА ПОЛІСЕМІЯ
(на матеріалі скетчів Р. Девоса)

У статті розглянуті прийоми комічного, що базуються на обіграванні парадигматичної асиметрії мовного знака, а саме про полісемічний каламбур. Проведене дослідження виявляє своєрідність вживання полісемії у скетчах та звертає увагу на особливості використання каламбуру для створення комічного ефекту.

Ключові слова: полісемія, каламбур, гра слів, скетч, комічне.

В статье рассмотрены приемы комического, основанных на обыгрывании парадигматической асимметрии словесного знака, а именно о полисемии каламбура. Проведенное исследование выявляет своеобразие употребления полисемии в скетчах и обращает внимание на особенности использования каламбура для создания комического эффекта.

Ключевые слова: полисемия, каламбур, игра слов, комическое.

The article refers to comic-based methods which play on paradigmatic asymmetry, such as polysemy in puns. The study reveals the originality in the use of polysemy in sketches and draws attention to the particular use of a pun to create a comic effect.

Key words: polysemy, pun, wordplay, comic.

Актуальність дослідження зумовлено зростаючим інтересом мовознавців до різних форм комічного, у тому числі такого поняття як каламбур. Полісемія як джерело творення гумору надає змогу дослідити різні функції, форми та лінгвістичні аспекти каламбуру. **Наукова новизна** полягає у багатосторонньому розкритті основних властивостей каламбурної полісемії.

Ця розвідка має на меті визначити та проаналізувати вживання полісемії для створення комічного ефекту у скетчах, дослідити створення каламбурів на основі полісемічних слів.

Об'єктом дослідження є полісемічні слова, які вживаються в французьких скетчів для формування комічного.

Предметом дослідження є дискурсивні особливості комічного у сучасних скетчах Р. Девоса.

Матеріалом слугували обрані фрагменти скетчів Раймона Девоса.

Перш, ніж перейти до безпосереднього аналізу скетчів, ми б хотіли точніше окреслити ключове для нашого дослідження поняття каламбуру. Походження терміну “каламбур” ще й досі залишається не визначеним. За деякими джерелами слово “каламбур” виникло від

італійського виразу “calamo burlare”, що можна перекласти як “писати пером”. Проте у самій італійській мові немає слова “каламбур”. Інша версія походження цього терміну зводиться до того, що “каламбур” зустрічається у 1768 році в “Листах” Дідро. У цьому творі згадується персонаж німецької казки – священик Калемберг. Однак, і це викликає сумнів, тому що збереглися вказівки на більш ранню дату виникнення цього слова [1:40]. Ще одна версія етимології каламбуру відсилає нас до двору Людовика XIV. У Парижі, деякий час знаходився німецький граф Калембург (compte Calemburg de Westphalie), чиє прізвище вимовляли як Каламбур. Він так погано розмовляв французькою мовою, перекручуючи слова, що став причиною надмірного кепкування оточуючих. Спотворювати мову “на зразок графа Каламбура” – складати каламбурні рими, гостроти і фрази швидко стало модою і головною розвагою двору та народу. На жаль, ми не можемо достовірно дізнатися, про етимологію даного терміну, але у 1798 році слово з’являється у словнику Французької академії.

Щодо визначення каламбуру, можна сказати, що майже усі довідники сходяться на тому, що його головним стрижнем є гра слів. “Каламбур – гра слів, основана на подібності звуків і різниці у значенні” [7:165]. “Каламбур – дотеп, в основі якого лежить використання різних значень якогось одного слова або кількох різних слів, схожих звучанням; гра слів. Двозначність, породжена омонімією або подібністю звучання, що викликає комічний ефект” [8:311].

У каламбурі полісемія відіграє чи не найголовнішу роль і вживається чи не найчастіше. Полісемія включає у себе декілька різних за змістом тлумачень слів, що дає змогу гумористу “гратися” з цими значеннями, створюючи комічний ефект. Цьому ефекту сприяє правильно побудований контекст повідомлення автора.

У скетчі Раймона Девоса “Le vent de la révolte”, автор вдається до “три слів”, використовуючи полісемію слова “la tête”:... *J’ai rêvé que le vent de la révolte s’était levé, que la révolution était en marche et que j’en avais pris la tête dans un moment d’étourderie. Je défilais ... tout seul ... dans les rues désertes ... En brandissant au bout d’une pique une tête de ci-devant ... La tête de qui??? Alors là chacun y met la sienne. Chacun est libre de brandir la tête qui ne lui revient pas! Moi, j’avais une liste de tête. Et celle qui était en tête je l’avais rayée de la liste. J’avais tranché arbitrairement! Je brandissais celle-là. J’aurais préféré en brandir une*

autre! Parce que mon ci-devant n'avait pas tout à fait la tête de l'emploi; il était hilare! Контекстом цього прикладу є сон персонажа, у якому відбувається революція. Автор, використовуючи каламбур полісемії одного слова, провокує комічний ефект. Слово “la tête” має більше п'ятнадцяти значень, у цьому випадку вживаються такі значення цього слова, як “голова”, “очолювати”, “кандидат”, “на початку”, “мати підходящу фізіономію”.

У наступному прикладі автор використовує пряме значення слова “la tête” – “голова” як анатомічна частина людини, та непряме – “посипляться голови”, у значенні звільнення високопосадовців. *J'ai bien une pique mais je n'ai pas de tête. Depuis que l'on a supprimé la peine capitale, dès qu'il y a une tête de libre, on se l'arrache! Vous ne savez pas où je pourrais trouver une tête comme la vôtre... enfin... comme celle de votre ci-dessus ci devant? ... Croyez moi, en haut lieu, il y a des têtes qui vont tomber.*

Автор часто вживає полісемічні слова з прямим та переносним значенням. Наприклад, у скетчі “Alimenter la conversation” Девос розповідає про вечерю у ресторані, де він став свідком розмови людей за іншим столиком: ... *A la fin, chacun ayant ravalé ses mots et bu ses propres paroles, il n'y eut plus que des éclats de "voie" digestive et des "mots" d'estomac! Ils ont fini par ventriloquer... et c'est à qui aurait le dernier rôle! Puis l'un d'eux s'est penché vers moi. Il m'a dit : - "Monsieur, on n'écrit pas la bouche pleine!" Depuis, je ne cesse de ruminer mes écrits!* Пряме значення слова “ruminer” (жувати, жвакати) та переносне (роздумувати, продумувати) створюють комічний ефект, утворюючи спершу образ автора, який жує свої твори, а потім розуміння того, що у даному контексті слово “ruminer” використовується у значенні “обдумувати”.

Наприклад, у скетчі “Le bric-à-brac”, слово “brique”, яке перекладається, як “цегла” виступає у наступному прикладі в арготичному значенні “мільйон”, *C'est pas cher de se construire une maison, il suffit de trois briques.* Комічний ефект цієї фрази полягає у протиставленні ідей дешевини цегли та трьох мільйонів франків.

У скетчі “Ceinture de sécurité” Раймон Девос розповідає про зустріч із чоловіком, який не міг пристебнути уявний пасок безпеки: *Il me dit: ... Vous ne savez pas comment on détache cette ceinture? Je lui dis: "Dites-moi! Lorsque que vous l'avez bouclée, est-ce que vous avez entendu*

un petit déclic?” Il me dit: “Oui, dans ma tête!” Je me dis: “Ce type, il est fou à lier!” J’ai eu envie de le ceinturer ... mais quand j’ai vu que sa ceinture était noire... je l’ai bouclée!!! Тут багатозначне слово “noir” пересікається із словом “ceinture”, що у результаті дає нам таке поняття, як “чорний пояс по карате”.

Дієслово “semer” має основне значення (сіяти) та розмовний варіант (утікати). Саме на цій різниці будується каламбур у скетчі “Dernière Heure”. Головний герой зустрічає свою тещу з такими думками: *Je dois dire que j’aurais passé une partie de ma vie à la semer! Je l’ai semée partout! Je l’ai semée sur un quai de gare ... dans la foule ... Je l’ai même semée dans un champ!*

У скетчі “Fugue et variations” відбувається каламбур на фоні полісемії слова “une fugue”, яке перекладається як “фуга” та “втеча”. Головний персонаж складає нову фугу після кожної втечі своєї дружини: *AMI: Si j’ai bien compris ... chaque fois que votre femme fait une fugue...vous en écrivez une! PIERRE: C’est ça! Celle-ci ... c’est la vingt-huitième! AMI: votre femme a fait vingt-huit fugues? PIERRE: Non! vingt-neuf... Seulement, comme les dernières étaient toutes petites, je les ai comptées pour une.* Скетч є насичений каламбуром, автор грає з полісемією слова “richesse / riche”, використовуючи його у подвійному значенні “насичений, багатий” та “заможний, грошовитий”. Також тут присутня полісемія слова “sujet”, яке виступає у значенні “сюжет фуги” та “предмет захоплення”: *AMI: En général, où va-t-elle? PIERRE: Ça dépend de la richesse du sujet! Plus le sujet est riche... plus la fugue est longue! AMI: Et dans le cas contraire? Pierre: Il s’épuise tout de suite AMI: Il faut lui trouver un autre sujet? PIERRE: oui! Et ça repart!* Ще один каламбур виникає під час того, як жінка П’єра слухає фугу разом з його другом: *AMI: (surpris et retirant sa main) Vous m’avez touché! PIERRE: (croyant que c’est à lui que ce discours s’adresse) Je vous remercie. (Il poursuit.) Hortense: (caressant la joue de l’ami) Ça ne manque pas de piquant! PIERRE: ... Je vous remercie...mais plus bas, c’est encore mieux!* Отже у цьому випадку каламбур відбувається завдяки словам “toucher” (1. торкатися, 2. зворушити) та “piquant”, яке використовується у значенні “колюча щетина на обличчі” та у переносному значенні – фуга має “пікантні нотки”. Особливо виражений комічний ефект досягається завдяки стиканню прямого та переносного значень слів, які є зовсім неподібними за семантикою. П’єр Гіро вважає, що протиставлення

прямого та переносного значення слова є однією з головних форм полісемічного каламбура [2:11].

Р. Девос, у скетчі “Matière à rire” оповідає про атоми, що вміють розмовляти: *Parce que si l'on savait ce qui amuse les atomes, on leur fournirait matière à rire... Si bien qu'on ne les ferait plus éclater que de rire. Et que deviendrait la fission nucléaire? Une explosion de joie!*. У цьому скетчі прослідковується різні тлумачення слова “matière”, які контрастують між собою: у значенні слова з фізичної точки зору – “матерія” та “matière à rire” – “привід для сміху”. Пряме значення слова “explosion” виражене смисловим навантаженням попереднього речення, де йдеться про розчеплення ядра (fission nucléaire), і є семантично пов'язаним зі словосполученням “explosion atomique” (ядерний вибух), що одночасно створює асоціації із головними героями скетчу, атомами, та переносним значенням слова “explosion”, яке актуалізує своє значення у виразі “Une explosion de joie” (вибух сміху). За тією ж аналогією слово “éclater”, яке вживається у зв'язці з “rire” має значення “вибух сміху”, але, маючи за контекстом слово “fission”, доречно провести аналогію з іншим військовим значенням цього терміну – “розосереджуватися, розпорошуватися”.

Для розуміння гри слів, читачу необхідна пресупозиція, яка у лінгвістиці класично розмежується за семантичною та прагматичною ознаками. Під семантичною пресупозицією слід розуміти компонент смислу речення, який має бути істинним для того, щоб речення не сприймалось як семантично аномальне або недоречне в даному контексті. На думку Ф. Бацевича, прагматична пресупозиція – це “компонент повідомлення, відсутність якого перетворює повідомлення на недоречне – нещире, провокаційне тощо” [3:155]. Отже, пресупозиція, з одного боку, має мовну базу, а з іншого, залежить від спільних фонових знань комунікантів [4:54]. Для розуміння гри смислів читачу необхідна пресупозиція, що будується на інформації, яка виникає з трьох джерел: 1) контекст самої фрази, 2) контекст сусідніх речень чи усього тексту, 3) позатекстові, фонові знання [5:40]. Таким чином, розуміння каламбура може відбуватися завдяки одному або декількох видів пресупозиції.

Полісемія слова “augmenter” представлена у скетчі “A-propos”. Дія відбувається на вулиці. Під час страйку головний герой підходить до страйкарів і питає: *-Alors? Qu'est que vous attendez? – Qu'on nous*

augmente!-Pourquoi? ... Vous n'êtes pas assez nombreux? – Si! ... Mais on n'est pas assez payés. Комічність ситуації полягає у тому, що спочатку слово “augmenter” розуміється у значенні “збільшувати кількість учасників”, а потім виявляється, що малося на увазі інше значення цього слова – “піднімати заробітну плату”.

Наступний скетч “A tort ou à raison” є яскравим прикладом *антанаклази*. Це риторична фігура, принципом якої є повторення того самого слова у різних значеннях. Метою вживання антанаклази може бути створення парадоксу, софізму, або носити чисто гумористичний характер [6:53]. Деякі вчені називають таку фігуру, яка створює комічний ефект, *ігровою антанаклазою* [9:31]. Антанаклазу тлумачать, як полісемічну гру, що може надавати словам різні смисли в одному і тому самому реченні [9:30]. У нашому прикладі в якості антанаклази автор використовує слово “raison”, яке само по собі фігурує у класичному зразку цієї риторичної фігури, у відомій максимі Паскаля (“Le cœur a ses raisons, que la raison ne connaît point”). *On ne sait jamais qui a raison ou qui a tort. C'est difficile de juger. Moi, j'ai longtemps donné raison à tout le monde. Jusqu'au jour où je me suis aperçu que la plupart des gens à qui je donnais raison avaient tort! Donc, j'avais raison! Par conséquent, j'avais tort! Tort de donner raison à des gens qui avaient le tort de croire qu'ils avaient raison. C'est-à-dire que :Moi qui n'avait pas tort, je n'avait aucune raison de ne pas donner tort à des gens qui prétendaient avoir raison, alors qu'ils avaient tort! – “J'ai raison, non? Puisqu'ils avaient tort! Et sans raison, encore!” Là, j'insiste, parce que ... moi aussi, il arrive que j'aie tort. Mais quand j'ai tort, j'ai mes raisons, que je ne donne pas. Ce serait reconnaître mes torts!!! – “J'ai raison, non?”* Remarquez ... il m'arrive aussi de donner raison à des gens qui ont raison. Mais, là encore, c'est un tort. C'est comme si je donnais tort à des gens qui ont tort. Il n'y a pas de raison! En résumé, je crois qu'on a toujours tort d'essayer d'avoir raison devant des gens qui ont toutes les bonnes raisons de croire qu'ils n'ont pas tort! Отже, у невеличкому за обсягом скетчі, слово “raison” вжито 17 разів, 12 з яких у значенні “бути правим”, 4 – “причина” та в одному випадку значення “raison” тлумачиться як “сєнс”. Взагалі, антанаклаза є часто виражена *тавтологією*, яка у свою чергу набуває гумористичної конотації, якщо вживається занадто спрощено [6:56]. Таке вживання тавтології слів “raison” та “tort” у нашому прикладі має характер *ляпаліссіади* (один із видів мовленнєвої надмірності,

ствердження завідомо очевидних фактів, що межують із абсурдністю). Наприклад, у такому реченні: *J'ai raison, non? Puisqu'ils avaient tort!*

Цікавий випадок полісемії можна спостерігати у скетчі “Directions faussées”, де розповідається про батька та сина, котрий повертається із недільної школи. – *Tu m'as dis que le Bon Dieu n'a jamais eu de femme! Je lui dis: – Eh bien, oui! C'est vrai, quoi ... Le Bon Dieu n'a jamais eu de femme! Il me dit: – Alors, pourquoi, au catéchisme, le curé dit toujours: “Le Bon Dieu et sa grande clémence?”* Полісемія імені Клеманс та слова “миłosердя” у цьому контексті створюють комічний ефект. Адже у перцепції хлопчика слово “clémence” мало значення лише жіночого імені Клеманс, тоді як парафіяльний священник мав на увазі інше значення цього слова – “миłosердя, великодушність”.

Скетчі Раймона Девоса дуже часто називають абсурдними. В одному із таких скетчів (“Les sacs”) розповідається, що до письменниці приходить кур’єр та виймає пакунки зі словами, розділовими знаками, реченнями, інтригою, які виступають не абстрактними поняттями, а матеріальними. У прикладі ми наводимо зразок прямого значення виразу “справа знаходиться у пакеті!” та переносного “усе гаразд, шито-крито, рибка в сітці!”: *Livreur (le prenant à l'épaule:) Merci! ... L'affaire est dans le sac! Mme X ... : L'affaire est dans le sac!*

Таким чином, ми дійшли висновку, що роль каламбурної полісемії у створенні комічного ефекту є однією з ключових. Адже саме багатозначність слів допомагає автору розгорнути сюжет скетчу у досить неочікувану сторону, інколи – абсурдну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вартаньян Э. А. Путешествие в слово / Эдуард Арамаисович Вартаньян. – М., 1987. – 207 с. 2. Guiraud P. Les jeux de mots / Pierre Guiraud. – P. : Presses universitaires de France, 1976. – 128 p. 3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2005. – 344 с. 4. Meibauer J. Pragmatik / J. Meibauer. – Tübingen : Stauffenburg Verlag, 2001. – 208 S. 5. Максименко Е. В. Языковые средства создания комического в современной французской художественной прозе : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Максименко Елена Всеволодовна ; КГГУ им. Т. Шевченко. – К., 1982. – 204 с. 6. Smouchtchynska I. Stylistique des figures : Les figures non-tropiques: manuel / Irina Smouchtchynska. – К. : Logos, 2010. – 302 p.

ДОВІДНИКИ

7. Le Robert micro: dictionnaire d'apprentissage de la langue française / [réd. dir. par Alain Rey]. – P. : Le Robert, 2008. – 1506 p. 8. Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с. 9. Ricalens-Pourchot N. Dictionnaire des figures de style / Nicole Ricalens-Pourchot. – P. : A. Colin, 2003. – 218 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

10. Devos R. Sens dessus dessous / Raymond Devos. – P. : Stock, 2004. – 218 p.